

УДК 94(477):355.1/.4]159/164"

«ВІЙСЬКОВА РЕВОЛЮЦІЯ» В КОЗАЦЬКОМУ, ПОЛЬСЬКОМУ ТА МОСКОВСЬКОМУ ВІЙСЬКУ (КІНЕЦЬ XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

Юрій ПРОЧКО

Український католицький університет (м. Львів, Україна)

У статті окреслено основні процеси та зміни військової справи ранньомодерного часу, а також подано загальну характеристику військової справи козацького, польського і московського військ у кінці XVI – першій половині XVII ст. із залученням ширшого історичного контексту.

Ключові слова: ранньомодерний час, «військова революція», військова тактика і стратегія.

У 1955 р. англійський історик Майкл Робертс увів у науковий обіг термін «військової революції 1560–1660 рр.» для окреслення всіх військових змін цього періоду [36, р. 195]. Прихильники цієї теорії вважають, що тактичні зміни полягали у використанні лінійної побудови, в якій завдяки збільшенню числа мушкетів, вогнева міць яких ефективно використовувалась у поєднанні з мобільним квадратом пікінерів, застосування вогнепальної зброї та активне використання масованої артилерії стало головним засобом ведення війни [38, р. 169]. Зародження ж професійної військової еліти та постійного війська, кожен воїн якого навчався військової справи за кошти держави, і збільшення чисельності військ уможливило використання нових сміливих та непередбачуваних військових стратегій [36, р. 219]. Натомість, Джеффри Паркер, один із провідних британських військових дослідників ранньомодерного часу, використовував термін «військової революції» для означення періоду від 1500 до 1800 рр., і, на відміну від Робертса, вважав головним технічним нововведенням кінця XVI – початку XVII ст. не лінійну тактику, а появу бастионної системи укріплень, уперше застосовану в Італії, яка згодом отримала назву «італійської фортеці», що перенесло військовий акцент на елемент облоги [39, р. 486] та

збільшило роль піхоти [10, с. 113–114]. Збільшення чисельності військ дослідник пов'язує насамперед із проведеними адміністративними реформами та їхньою здатністю організувати армію, матеріально-технологічним удосконаленням, які сприяли забезпеченню великої кількості людей в короткі проміжки часу військовим спорядженням, готовністю суспільства нести матеріальні витрати армії, а також тенденційним збільшенням загальної чисельності населення Європи між 1450 і 1600 рр. [32, р. 208–210].

Незважаючи на те, що «концепція Робертса» є дискусійною в окремих її аспектах і навіть у самому визначенні «військової революції» [27, р. 195], безсумнівним є те, що саме ранньомодерний час знаменував початок стрімкого розвитку військової справи як в Європі, так і за її межами [30, р. 4–5].

Зміни військової справи козаків у кінці XVI – в першій половині XVII ст. здебільшого були продиктовані загальноєвропейськими тенденціями. Так, військова сила козаків стала відігравати все помітнішу роль, зважаючи на активну участь у численних військових кампаніях цього періоду та військово-політичну вагу для Європи в боротьбі проти турків [1, с. 227–229]. Загалом, козацьке військо умовно поділялось на кінноту, артилерію, піхоту та військово-морський флот [5, с. 149].

Нечисленна козацька кіннота складалася з легкої кавалерії і використовувалась як допоміжне військо, головним завданням якого були розвідка, швидкі флангові атаки та переслідування ворога [19, с. 59]. Важливу роль відігравала військова артилерія, яка формувалася з легких польових гармат невеликого калібру, які не обмежували рухливість і маневреність козацького війська під час ведення бою [16, с. 90]. Ударною ж силою козацького війська була піхота, яка за своїм озброєнням, структурою, організацією та бойовими можливостями відповідала кращим тогочасним європейським зразкам і славилась своїми раптовими нападами й веденням цільного рушнично-артилерійського вогню [3, с. 74–75].

Піхотинці в умовах постійної загрози нападу кочовиків стали універсальними бійцями, які, як і західноєвропейські драгуни, за потреби могли вести бій у кавалерійському строю,

добиратися до місця битви верхи, а потім діяти як піхота [16, с. 88]. Поширеними також були випадки, коли досвідчені в сухопутних боях запорожці ставали військовими моряками. Козацька флотилія складалася з малопомітних та швидкохідних човнів, так званих чайок, маневреність яких дозволяла козакам швидко наздоганяти супротивника й атакувати його, таким чином оминаючи перший етап морського бою – артилерійську дуель, одне з нововведень ранньомодерного часу [12, с. 138].

Зважаючи на те, що тактика козацького бою здебільшого ґрунтувалась на обороні, козаки намагались уникати ведення боїв на відкритих місцевостях та довготривалих облог міст, натомість віддавали перевагу важкодоступним і добре захищеним місцям, які уможливлювали швидкі й раптові вилазки. Так, для просування військ, наступу і оборони, козаки могли вибудовувати три види таборів: наступальний, оборонний та похідний [8, с. 156], що споруджувались зі скріплених залізними ланцюгами возів у вигляді чотирикутника, півмісяця, трикутника, кола або овалу, навколо яких робили рови, вали й «вовчі ями», таким чином створюючи опорний пункт для подальшого ведення бойових дій [25, с. 266].

Унаслідок активної участі козаків у військових діях кінця XVI – першої половини XVII ст. сформувався умовний поділ козацького війська на кінноту, артилерію та піхоту, при якому, за західноєвропейським зразком, головну роль відігравали легка артилерія і піхота. Попри такий поділ, козаки залишалися доволі універсальними солдатами, виконуючи функції кіннотників, піхотинців, артилеристів та військових моряків, хоча й, варто зауважити, що це часто впливало на їх якісні характеристики. Продумана ж сухопутна наступально-оборонна, ґрунтуючись на швидких і раптових вилазках й зведенні фортифікаційних споруд, та військово-морська, полягаючи в уникненні ведення артилерійської дуелі, тактики спричинились до вироблення козаками ефективною моделі ведення військових дій.

У кінці XVI – першій половині XVII ст. військова справа Речі Посполитої зазнала помітних змін, зважаючи на те, що у 1576 р. новообраний король Стефан Баторій (1575–1586) остаточно розділив кінноту на легку й важку. Легка кіннота, оснащена

легкими захисними латами, кирасами, та стрілецькою зброєю, була поділена на «козацькі», здебільшого коронні, й «п'ятигорські», переважно литовські, хоругви, і славилася своєю маневреністю, універсальністю й ефективністю на полі бою [26, р. 15].

Основною ж бойовою силою важкої кінноти були так звані «крилаті гусари», які спеціалізувалися на «проламуванні» бойових рядів ворожої кінноти або піхоти концентрованими кавалерійськими ударами з використанням списів близько 6-ти метрів завдовжки, які робили це військо недосажним для ворога [22, с. 260]. Спорядження гусарів було дорогим та, окрім списа, складалося з одного або двох пістолів, кончари або палаша, шаблі, різного виду бойових сокир та захисних обладунків [20, с. 57, 59, 61, 65].

У Європі та за її межами, вони були добре відомі своїм вмінням легко знаходити харч і фураж, організовувати засідки та підтримувати відмінну військову дисципліну під час тривалих військових кампаній [6, с. 536]. У 1578 р. відбулось реформування піхоти, внаслідок чого було сформовано «вибранецьку піхоту» з селян-добровольців за угорським зразком, що складалася на 90 % із аркебузів і на 10 % зі списів [31, с. 172]. Однак через незадовільний рівень військової підготовки піхотинців та нечисленність король був змушений звернутися до послуг найманих військ, здебільшого німецьких та угорських, які формували «регіненти» в кілька сотень або тисяч осіб у кожному [26, р. 21-22].

Утім нездатність держави фінансово забезпечувати наймані війська змушувала використовувати й інші типи військ, зокрема приватні армії та козацькі загони. Приватні війська формувалися з вітчизняних найманців і належали багатим родинам польських та литовських магнатів Радзивілів, Острозьких, Замойських й інших. Незважаючи на те, що ці війська поступались німецьким та угорським найманцям якістю, вони стали хорошою якісною, кількісною і ціною альтернативою [40, с. 32-33]. Із цієї ж причини для поповнення польської армії неодноразово використовувалися козаки, зважаючи на невелику вартість найму та блискучу військову майстерність.

Як і попередньо, головне завдання цих військових формувань полягало насамперед у веденні польових боїв, штурмі фортець, несенні гарнізонної і сторожової служби, зведенні укріплень, веденні розвідки та забезпеченні зв'язку [9, с. 15–16]. Особливо важливу роль вони відіграли під час походу короля на Смоленськ у 1609–1611 рр., де їх число сягнуло 40 тис., а також під час Хотинської війни 1621 р., в якій взяла участь рекордна кількість козаків за всю історію існування запорозького війська – близько 45–47 тис. [17, с. 17].

Новий етап військових перетворень відбувся після низки програшів у польсько-шведських війнах (1600–1629 рр.). Реорганізація ж армії розпочалася в період правління Владислава IV (1632–1648). У 1632–1633 рр. була реформована артилерія за шведським прикладом, внаслідок збільшення кількості гармат та уніфікації їх калібру; піхота, в якій головний акцент робився на вогневу міць, що збільшило обороноздатність війська; військово-морський флот, де усі торгові судна трансформувались у військові кораблі, оснащені гарматами [28, с. 102–103]. Тоді ж було проведено поділ найманого війська на авторамент народний та авторамент іноземний [29, с. 53]. До першого, тобто до військ вітчизняної військової традиції, належали гусари, панцерники, козацька кавалерія, «лісовчики», польські рейтари і драгуни, литовські татари і «п'ятигірці», польські, литовські та угорські гайдуки і «вибранці» [26, р. 12–13]. До другого, підрозділу західноєвропейської воєнної традиції, були залучені німецькі кірасири, аркебузири, рейтари, драгуни, німецька та шотландська піхота [31, с. 224].

Таким чином, унаслідок кількісних та якісних змін часів Стефана Баторія, який провів остаточний поділ кінноти, з акцентом на важку кавалерію, та «нового курсу» за Владислава IV, коли відбулась помітна реорганізація армії, з масовим використанням вогнепальної зброї, полегшенням військового спорядження, формуванням нових піших військ і активним використанням найманців, Річ Посполита розробила модель організації армії, яка найкраще відповідала умовам східно-європейського театру військових дій.

Військова революція в Московській державі пройшла три фази активного розвитку: перша тривала до середини XVI ст.,

друга відбувалась під час Смоленської війни (1632–1634), третя ж припала на час Тринадцятирічної війни (1654–1667) [34, р. 604]. Власне військові реформи проведені царем Іваном IV (1533–1584) у другій половині XVI ст. [21, с. 54] завершили так званий перший етап військової революції в Московській державі [33, р. 9–10]. Головними здобутками цього періоду було створення дворянського ополчення, запровадження загальної військової повинності для поміщиків і вотчинників та утворення постійного стрілецького війська, що мало стати основою майбутньої регулярної московської армії [13, с. 79–80].

У цю ж добу зросла чисельність війська, в якому головними силами були кавалерія та піхота, що мала на озброєнні і холодну, і вогнепальну зброю. Було створено централізоване військове керівництво та єдину систему військових виплат у вигляді землі та грошей, здійснено напіввідкритий набір до війська [35, р. 254] та завдяки винайденню великокаліберної так званої «цар-гармати» модернізовано артилерію [23, с. 100–106]. Попри це, зміни в артилерії були радше кількісними, аніж якісними. Число московських гармат постійно зростало – 2 тис. у 1576 р., близько 3 тис. у 1600 та від 4 до 5 тис. у кінці 1600-х рр., а самі гармати поступались ефективністю та якістю західним аналогам [33, р. 27, 29].

Відтак, створена «класична військова машина» з акцентом все ж на кавалерійські сили, озброєнні холодною зброєю та важку великогабаритну артилерію, яка через труднощі в транспортуванні на полі бою застосовувалася доволі рідко, не витримала випробування реорганізованою армією Речі Посполитої під час Лівонської війни (1558–1583) та війнами проти шведів і кримських татар в 1590–1593 рр., де московити зіткнулися з організованим і маневреним рушничним вогнем [10, с. 120–121], що спонукало Московську державу до пошуку нових дієвих засобів покращення військової справи [15, с. 40–41].

Перша половина XVII ст. стала випробуванням для Московської держави, зважаючи на політично нестабільний період «Смутних часів» (1598–1613) та гостру потребу проведення військових реформ [24, с. 156]. Початок XVII ст. за часів правління Лжедмитрія I (1605–1606) і Василя Шуйського (1606–1610) засвідчив процес «вестернізації» московського

війська. Так, у 1608 р. 5 тис. московських солдатів і офіцерів на чолі з князем Михайлом Шуйським вирушили на військовий вишкіл до Швеції, звідки натомість в 1609 році під керівництвом шведського генерал-лейтенанта Якоба де ла Гарди до Москви прибули численні наймані війська [14, с. 68–69]. За підтримки західних військових інструкторів, зокрема Христ'єра Зомме, цар розпочав так звану «військову реформу Шуйського» – навчання московських ратних людей голландської тактики, що полягала у використанні на дорогах системи укріплень-острожків, задля ізоляції супротивника від табору, провізії і припасів [4, с. 20–21].

Попри це, всіх чужоземців тримали на безпечній дистанції – вони мешкали в спеціально ізольованих слободах, а місцеві жителі через наявність культурних відмінностей і сформовані стереотипи ставилися до них як до небезпечних еретиків [11, с. 714]. Незважаючи на упереджене ставлення до будь-яких змін, процес «вестернізації» московського війська продовжувався і посилювався вже напередодні Смоленської війни (1632–1634) [18, с. 185], коли у 30–х рр. XVII ст., під час правління Михайла I Романова (1613–1645), розпочалося формування армії «нового зразка», що передбачала створення полків солдатського, драгунського й рейтарського строю [15, с. 247–248]. Активне залучення західних офіцерів у період з 1630 по 1634 рр. дозволило сформувати близько 10–ти полків нового зразку чисельністю 17 тис., що освоїли нідерландську лінійну тактику побудови війська, яке завдяки великому числу пікінерів могло протистояти набігам кавалерії та компенсувати низьку швидкість стрільби з мушкетів з огляду на недостатню кількість багнетів у війську [37, р. 33].

Військовий акцент було зроблено на піхоту, озброєну вогнепальною зброєю, до якої можна було потрапити на основі відкритого конкурсу. Також впроваджено централізовану систему військових вишлат грошима [35, р. 254]. Нові військові формування мали всі ознаки регулярної армії Нового часу: повне державне забезпечення, регулярний військовий вишкіл, уніфікацію військового спорядження та чітку військову організацію, а будівництво Белгородської захисної лінії у 1635 р., задля захисту південних кордонів Московської держави від набігів кримських татар, ногайців, литовців і черкас, засвідчило

перехід до використання європейської моделі зведення фортифікаційних споруд [4, с. 211]. Попри це, більшість оборонних споруд до кінця XVII ст. залишались дерев'яними, а західний досвід будівництва захисних споруд був втілений у пристосуванні старих середньовічних частоколів для стрільби з артилерії та її протистоянню, а також у використанні стилю «посиленого замку» для фортифікаційного будівництва, що був характерний для Німеччини і дещо поступався модернізованій італійській системі укріплень [33, р. 30–31].

Проведені військові реформи за часів правління Олексія I Романова (1645–1676) під час третього, завершального, етапу з огляду на активне використання армій «нового зразка», набуття піхотою статусу головного роду військ, заміну старої поміщицької кінноти на нові регулярні кавалерійські полки рейтарів, активне створення військово-адміністративних округів [14, с. 98, 100, 106, 112], державне матеріально-технічне забезпечення та нове сприйняття військової справи суспільством [34, р. 618], дозволили Московській державі до другої половини XVII століття зайняти провідні позиції в «східній Європі» й посприяти її поступовому перетворенню на могутню імперію.

Отож, у кінці XVI – першій половині XVII ст. військова система зазнала трифазного реформування, яке розпочалось із запроваджені Іваном IV загальної військової повинності для землевласників, створення підоснов регулярної московської армії завдяки утворенню постійного стрілецького війська і дворянського ополчення. Доволі успішно проведена ж військова реформа Шуйського, до ефективності втілення котрої чимало спричинилась військова загроза з боку поляків, литовців, шведів й турків, що знаменувала початок «вестернізації» московського війська, за часів правління Михайла I Романова мала своє активне продовження і особливе посилення перед Смоленською війною (1632–1634), які були засвідчені частим використанням вогнепальної зброї, залученням іноземних інструкторів, адаптацією європейської моделі зведення фортифікаційних споруд, регулярним військовим вишколом, уніфікацією військового спорядження та створенням армії «нового зразка» з солдатських, рейтарських і драгунських полків. Третій етап реформування, проведений Олексієм I Романовим, завершуючи

«військову революцію» та трансформацію Московської держави в могутню імперію, призвів до того, що піхота стала головним родом військ, поміщицька кіннота перетворилась на регулярні кавалерійські полки рейтарів, держава взяла на себе повне матеріально-технічне забезпечення, а суспільство змінило на краще своє ставлення до перебування на військовій службі.

Підсумовуючи, зазначимо, що зміни та нововведення, принесені ранньомодерним часом у військовій справі спричинили появу такого неоднозначного та цікавого терміну як «військова революція», запровадженого у 1955 р. англійським істориком М. Робертсоном. Огляд та аналіз основних процесів і змін у військовій справі козацького, польського та московського військ у кінці XVI – першій половині XVII ст. засвідчив процес реорганізації військової сфери з залученням західного досвіду «військової революції» та її попередньої адаптації відповідно до особливостей та умов східно-європейського театру військових дій.

Список джерел та літератури

1. В. Брехуненко, *Східна брама Європи: козацька Україна в середині XVII–XVIII ст.*, Київ 2014, 504 с.
2. Ф. Бродель, *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.*, Київ 1998, т. 3, 626 с.
3. Л. Войтович, *Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст.*, «Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи» 2012, № 3, с. 64–79.
4. В. Волков, *Войны и войска Московского государства*, Москва 2004, 576 с.
5. В. Голобуцький, *Запорозьке козацтво*, Київ 1994, 539 с.
6. Н. Дейвіс, *Європа: історія*, Київ 2001, 943 с.
7. Г. Дельбрюк, *История военного искусства в рамках политической истории: в 4 томах*, Санкт-Петербург 2001, т. 4, 164 с.
8. В. Заруба, *Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття*, Дніпропетровськ 2003, 464 с.

9. С. Леп'явко, *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*, Чернівці 1996, 216 с.
10. У. Мак-Ніл, *В погоні за мощю. Технологія, вооруження сила и общество в XI–XX веках*, Москва 2008, 456 с.
11. В. Мак-Ніл, *Піднесення Заходу. Історія людської спільноти*, Київ 2011, 960 с.
12. Ю. Мищик, С. Плохій, І. Стороженко, *Як козаки воювали: історичні розповіді про запорізьких козаків*, Дніпропетровськ 1990, 302 с.
13. А. Орлов, *История России*, Москва 2006, 528 с.
14. В. Пенской, *От лука к мушкету: вооруженные силы Российского Государства во 2-й половине XV–XVII вв.: проблемы развития*, Белгород 2008, 152 с.
15. Е. Разин, *История военного искусства*, Санкт-Петербург 1999, т. 3, 736 с.
16. П. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, Київ 2011, 520 с.
17. П. Сас, *Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р.*, «Український історичний журнал» 2010, № 2, с. 17–37.
18. А. Свечин, *Эволюция военного искусства*, Москва 1928, т. 1, 387 с.
19. В. Сергійчук, *Іменем війська Запорозького: українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття*, Київ 1991, 252 с.
20. Р. Сікора, *З історії польських крилатих гусарів*, Київ 2012, 87 с.
21. Р. Скрынников, *Иван Грозный*, Москва 2001, 248 с.
22. Ф. Сороколетов, *История военной лексики в русском языке: XI – XVII вв.*, Ленинград 1970, 384 с.
23. А. Чернов, *Вооруженные силы Русского Государства в XV–XVII вв.*, Москва 1954, 224 с.
24. Е. Шмурло, *История России IX–XX век*, Москва 2005, 469 с.
25. Д. Яворницький, *Історія запорозьких козаків*, Київ 1990, 319 с.
26. R. Brzezinski, *Polish Armies 1569–1696*, London 1987, vol. 1, 48 p.

27. J. Frank, *The theory of a Military Revolution: global, numerous, endless?*, «Revista Universitaria de Historia Militar» 2014, vol. 3, p. 189–204.
28. M. Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce*, London 1993, 360 s.
29. *Mała Encyklopedia Wojskowa*, Warszawa 1970, t. 1, 295 s.
30. G. Mortimer, *Early Modern Military History, 1450–1815*, London 2004, 228 p.
31. T. Nowak, J. Wimmer, *Historia oręża polskiego 963–1795*, Warszawa 1981, 699 s.
32. G. Parker, *The «Military Revolution» 1560–1660 a Myth?*, «The Journal of Modern History» 1976, vol. 48, p. 195–214.
33. M. Paul, *The Military Revolution in Russia, 1550–1682*, «The Journal of Military History» 2004, vol. 68, p. 9–45.
34. M. Poe, *The Consequences of the Military Revolution in Muscovy: A Comparative Perspective*, «Comparative Studies in Society and History» 1996, vol. 38, p. 603–618.
35. M. Poe, *The Military Revolution, Administrative Development, and Cultural Change in Early Modern Russia*, «The Journal of Early Modern History» 1998, vol. 2, p. 247–273.
36. M. Roberts, *Essays in Swedish History*, London 1967, 323 p.
37. D. Stone, *A military history of Russia: from Ivan the Terrible to the war in Chechnya*, London 2006, 253 p.
38. F. Tallett, D. Trim, *European Warfare, 1350–1750*, Cambridge 2010, 428 p.
39. J. Thibaut, *Review Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World, 1494–1660 by Christopher Duffy*, «Technology and Culture» 1980, vol. 21, p. 485–488.
40. J. Wimmer, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1965, 382 s.

**«ВОЕННАЯ РЕВОЛЮЦИЯ» В КАЗАЦКОМ, ПОЛЬСКОМ И
МОСКОВСКОМ ВОЙСКЕ (КОНЕЦ XVI - ПЕРВАЯ
ПОЛОВИНА XVII В.**

Юрий ПРОЧКО

Украинский католический университет (г. Львов, Украина)

В статье обозначены основные процессы и изменения военного дела раннемоделного времени, а также представлена общая характеристика военного дела казацкого, польского и московского войск в конце XVI - первой половине XVII в. с привлечением более широкого исторического контекста.

Ключевые слова: раннемоделное время, «военная революция», военная тактика и стратегия.

**THE «MILITARY REVOLUTION» IN THE COSSACK,
POLISH AND MUSCOVITE ARMY (THE END OF THE XVI -
THE FIRST HALF OF THE XVII C.)**

Yuri PROCHKO

Ukrainian Catholic University (Lviv, Ukraine)

The article outlines the main processes and changes in the military affairs of early modern times, as well as a general description of the military affairs of the Cossack, Polish and Moscow troops in the late XVI - first half of the XVII century. with the use of a wider historical context.

Keywords: the early modern time, the «military revolution», military tactics and strategy.